

LADÁNYI JÁNOS – SZELÉNYI IVÁN

5.

Önök vezették be a magyar kutatásokba az underclass fogalmát. A társadalmi kirekesztettség egyik első hazai empirikus kutatójaként és teoretikusaként mit tekint a magyar társadalom szerkezetében az elmúlt 20 évben végbement legfontosabb változásnak, s az milyen kihívások elé állítja a társadalomkutatókat?

A kisebbségkutatásban nincsenek olyan fogalmak, kutatási módszerek, amelyeket egységesen alkalmaznának minden területen. Ennek legalább két oka van. Az egyik az, hogy Magyarországon a kisebbségek nagyon heterogének – karakterisztikusan különbözik egymástól mondjuk a hazai német és a hazai cigány kisebbség strukturális helyzete –, s ezért nagyon kevés olyan fogalom, kutatási módszer van, amelyet ezek kutatásával kapcsolatban többé-kevésbé egységesen lehetne alkalmazni. A másik ok pedig az, hogy a magukat kisebbségkutatónak nevezők nagyon különböző indítékokkal és nagyon különböző módszerekkel közelítenek a vizsgált problémákhoz. A fentiek miatt úgy gondoljuk, hogy kisebbségkutatás mint egységes kutatási terület nem létezik, az nem egyéb, mint a különböző kutatási pozíciókért, s kutatási pénzért folytatott küzdelmekben használatos egyik önmeghatározási eszköz.

A rendszerváltás után óriási gazdasági és politikai változás ment végbe Közép-Kelet-Európában, így Magyarországon is. Összeomlott a hagyományos nagyipar, korábban nagyon megbecsült s jól fizetett szakmák értékelődtek le, korábban prosperáló területek indultak hanyatlásnak, s megingott az a társadalmi státus quo, ami a rendszerváltás előtt megváltoztathatatatlannak tűnt. Ilyen történelmi szituációkban, amikor a társadalom osztályberendezkedése is radikálisan átalakul, az emberek az identitásukat a korábbinál kevésbé a társadalmi osztályokhoz való tartozásban vélik megtalálni, és inkább az olyan öröknek, vagy legalábbis sokkal állandóbbnak feltételezett kategóriákhoz nyúlnak vissza az identitáskeresésben, mint nemzet, etnikum, rassz vagy vallás. Véleményünk szerint elsősorban ez magyarázza azt, hogy a rendszerváltást követő periódusban erősen felértékelődött az ún. kisebbségi témájú kutatásoknak a jelentősége. Ez a mostani globális válság, ami ma még felmérhetetlen méretű változásokat eredményezett és fog még eredményezni, ismét ilyen irányba hat. Már most nagyon jól lehet látni, hogy bár a válságnak a kezdete óta még csak viszonylag rövid idő telt el, a különböző etnikai töltetű mozgál-

maknak az intenzitása jelentős mértékben megnövekedett, és a politikai harcoknak a jelentős része is etnikai konfliktusoknak a formáját ölti.

Ami azt a kérdést illeti, hogy a magyarországi kutatásokba milyen fogalmakat vezettünk be, vagy használtunk a korábitól jelentősen eltérő értelemben, itt elsősorban az *underclass* fogalmának a bevezetését és a cigány kategória definiálása körül kialakult vitát érdemes megemlíteni. Az *underclass* fogalmát azért láttuk szükségesnek meghonosítani, mert reagálni kívántunk arra a helyzetre, hogy Magyarországon a szegénység jellege radikálisan átalakult a posztkommunista átmenet során. Lényegében arról van itt szó, hogy míg a rendszerváltás előtt – amikor az ide vonatkozó ideológiával szemben nyilvánvalóan voltak szegények az államszocialista országokban, így Magyarországon is – a szegénység elsősorban egyenlőtlenségi kategóriákkal leírható jelenség volt, tehát alacsonyabb bért, alacsonyabb jövedelmet, rosszabb lakáskörülményeket, alacsonyabb iskolázottságot, s ilyesmiket jelentett, és az 1940-es évek vége és az 1980-as évek közepe-vége között egyértelműen leépülő és összezsugorodó tendenciát mutatott. Ezzel szemben az a szegénység, amely a rendszerváltás óta alakult ki, elsősorban strukturális probléma, mindenekelőtt azért, mert a szegényeknek egy része, mintegy feleslegessé vált a kialakulófélben lévő munkamegosztás rendszerében.

Szegénynek lenni a rendszerváltás előtt sem volt jó, de egy olyan gazdasági rendszerben, amikor a különböző okok miatt az automatizálás s a gépesítés olyan alacsony fokon állt, hogy a foglalkoztatottak jelentős része lényegében anyagmozgatóként dolgozott, akkor – bármennyire alacsony bért, lenézett és gyakran egészségtelen munkát és ilyeneket jelentett is ez – mégis azt lehet mondani, hogy komoly fennakadást okozott volna, ha ezek az emberek egyik pillanatról a másikra eltűntek volna.

Míg a rendszerváltás előtt a legszegényebbek a társadalmi hierarchia legeljén helyezkedtek el – erre reflektál az alsó osztály (*lower-class*) kategória –, a rendszerváltás után mintegy a társadalom alá, a társadalmon kívülre szorultak, és társadalmi kirekesztettségük mellé nagyon súlyos gazdasági kirekesztettség is társul. Ezt a gyökeresen megváltozott helyzetet fejezi ki az angol *underclass* vagy a német *Überflüssige* kategória. A fogalmat mi Julius Wilsontól vettük át, mert nagyon szembe-tűnőnek tűnt számunkra az a hasonlatosság, ami az észak-amerikai posztindusztriális társadalmakban feleslegessé váló, főleg fekete *underclass* és a posztindusztriális, illetve posztkommunista átalakulás során az

államszocialista nagyipar megszűntével feleslegessé váló, cigányok által erősen felülreprezentált népesség esetében végbement.

Annnyiban is különböző a rendszerváltás előtti, illetve a rendszerváltás utáni szegények helyzete, hogy míg a rendszerváltás előtt a szegénység elsősorban demográfiai indikátorokkal magyarázható jelenség volt, a rendszerváltás utáni szegénység elsősorban strukturális okokkal magyarázható. Az alacsonyan iskolázott, alacsonyan kvalifikált, a munkahelyektől távoli területekre szorult népesség felülreprezentált a tartósan kirekesztettek körében, s a cigány etnicitás is igen jó indikátora az ilyenfajta szegénységbe kerülés esélyének. Ezek nem olyan jellemzők, amelyek az életciklussal párhuzamosan nagy valószínűséggel megváltoznak, mi több, a rendszerváltás után nagyon határozott tendencia bontakozott ki arra, hogy az ilyen típusú hátrányokat az érintettek átörökítik a következő generációkra. Ezért van az, hogy ha szegény közösségekbe megyünk, nem csak tömegesen láthatunk munkanélkülieket, hanem tömegesen találkozunk második generációs munkanélküliekkel, ha nagyon szegény közösségekbe megyünk, akkor harmadik, sőt negyedik generációs munkanélküliekkel is.

Az *underclass* kategória használatát sokan támadták. Érveik részben megegyeztek amerikai liberálisok által hangoztatott érvekkel, akik azzal érveltek, hogy ezt a fogalmat azok a neokonzervatívok használták nagy előszeretettel, akik a tartós munkanélkülieket, tartós kirekesztettségben élőket, tehát az áldozatokat tették felelőssé kedvezőtlen helyzetükért. Erre mi azt válaszoltuk, hogy ez valós veszély, ami ellen azonban nem úgy kell védekezni, hogy nem használja az ember a szóban forgó fogalmat, hiszen a társadalomtudományokban alig tudunk olyan kategóriát fellelni, amelyet különböző politikai célok érdekében ne igyekeztek volna kiforgatni. Hogy csak a szűkebb témánál maradjunk, ilyen a szegénységnek, az etnicitásnak, vagy a rassznak a fogalma, a cigányságnak a kategóriája, de akár a társadalmi osztály kategóriát is említhetnénk. Az ilyen veszély elhárítására nem az a megfelelő módszer, hogy nem használjuk ezeket a fogalmakat, mert akkor semmilyen kategóriát sem használhatunk, hanem az, hogy nagyon pontosan definiáljuk, s nagyon jól specifikáljuk az általunk használt fogalmakat.

Azt gondoljuk, hogy egyértelművé kell tenni, hogy az *underclass* pozícióba süllyedést elsősorban strukturális okok magyarázzák, s a magatartásbeli jellemzők nem okok, hanem a strukturális okoknak a következményei. Hozzá kell azonban ehhez azt tenni, hogy ott,

ahol ezek a strukturális okok rögzülnek, a magatartásbeli következmények egy idő után maguk is okokká válnak, mintegy közbejövő változóként kezdenek el működni, s szélsőséges esetekben megnehezítik, illetve lehetetlenné teszik az ilyenfajta tartós kirekesztettségéből való kitörést.

A Julius Wilson által bevezetett *underclass* fogalom használatával kapcsolatban mi annyit tettünk, hogy megpróbáltuk historizálni ezt a kategóriát, megmutatni azt, hogy *underclass* a történelemben nem a posztindusztriális átalakulás során alakult ki először, hanem minden olyan hasonló intenzitású gazdasági, társadalmi, politikai változás és drámai átrendeződés során kialakul egy ilyen rövidebb-hosszabb ideig feleslegesnek tűnő, a társadalmi változásokkal lépést tartani képtelen, a társadalomból tartósan kiszoruló réteg, amihez hasonló a posztindusztriális átalakulás következtében mondjuk Észak-Amerikában vagy Közép-Kelet Európában kialakult.

Ehhez kapcsolódik a cigány kategória definiálására tett kísérletünk. Abból indultunk ki, hogy az etnikai csoportok – hasonlóan a társadalmi osztályokhoz – nem objektív létezők, hanem stratifikációs küzdelmek eredményeként kialakuló konstrukciók. Ezért az, hogy ki tartozik egyik vagy másik etnikai csoportba, így az is, hogy ki cigány, a társadalomtudományok eszközeivel megválaszolhatatlan kérdés. Amit tehetünk, az az, hogy nagyon pontosan leírjuk, hogy milyen körülmények között, milyen érdekek mentén, kik, a társadalom melyik csoportját cigányozzák le, illetve kik azok, akik magukat cigánynak tartják. Így aztán nincs is egyetlen „helyes” válasz arra, hogy egy adott ország népességén belül mennyien vagy milyen arányban élnek cigányok. Ez már csak azért is így van, mert az etnikai csoportok nem tekinthetők zárt dobozoknak, e csoportok között majdnem mindig és majdnem minden társadalmi korszakban jelentős mértékű keveredés megy végbe, különböző intenzitással ugyan, de általában jelentős mértékű oda és vissza asszimilációs folyamatok zajlanak le, ezért helytelen megközelítés arról beszélni, hogy egy társadalmon belül x százalékban élnek cigányok, s y százalékban nem cigányok.

Természetesen tudjuk azt, hogy a társadalom különböző időszakokban, különböző élességgel igyekszik a cigányokat és a nem cigányokat elkülöníteni egymástól, s természetesen azt is tudjuk, hogy ez egy önmagát beteljesítő prófécia, tehát ha valakit cigánynak tart az a közösség, amelyben él, vagy az az iskola, ahova jár, akkor azt cigánynak is fogja kezelni. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy ha empirikusan megvizsgáljuk azt, hogy mekkora az a kör, akit cigánynak tartanak, és

pontosan ki esik bele ebbe a körbe, akkor a társadalmi szituációtól függően nagyon nagy eltéréseket kapunk. Vitánk lényege tehát a korábbi cigánykutatókat végzőkkel nem az volt, hogy az a definíció, amit ők alkalmaztak, az helytelen vagy felesleges lenne, hanem az volt köztünk a leglényesebb különbség, hogy mi a társadalmi környezet által romának tartott, tehát a „lecigányozott” népesség definícióját nem az egyetlen lehetséges cigány definíciónak tartottuk. Mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy az öndefiníciót, tehát, hogy kik tartják magukat cigánynak, nem valami rossz meghatározásnak, vagy ilyen, vagy olyan társadalmi nyomás miatt kialakult jellemhibának tartjuk, hanem fontos társadalmi tényként kezeljük.

Mindez a nemzetközi szakirodalomban sok évtized óta nem számít különösebb újdonságnak, Magyarországon azonban nagyon éles és dühödöt vitákat váltott ki, amelyek nyomon követhetők a megfelelő szakfolyóiratokban, ezért itt nem kívánunk velük foglalkozni. A dolog lényegének mégis azt tekintjük, hogy mindkét problémával, tehát az *underclass*-szal és a „ki a cigány” kérdéssel kapcsolatban mára mintha átment volna a köztudatba az, hogy az a szegénység-fogalom, amit a rendszerváltás előtti viszonyokra kellett, illetve kellett volna alkalmazni, változatlan formában nem alkalmas a jelenlegi szegényproblémának a leírására. Teljesen mindegy, hogy *underclass*nak, tartósan kirekesztetteknek vagy minek nevezzük ezt a társadalmi csoportot, de a korábbi korszak graduális eloszlásokkal leírható szegénységével szemben annyira jelentős változás ment végbe a társadalom legalján, és mára szegények és nagyon szegények között annyira mély szakadék alakult ki, hogy ezt mindenképpen indokolt másképpen értelmezni, s más kategóriával jelölni.

A „ki a cigány” vitával kapcsolatban is azt tartjuk a leglényegesebbnek, hogy ma már Magyarországon sem lehet a népességet egyértelműen „cigányokra” és „nem cigányokra” szétbontani, s – legalábbis tudományos közegben – nem lehet egyedül abban az értelemben beszélni a cigány népességről, hogy kik azok, akiket többé-kevésbé következetesen lecigányoznak. Sőt, azt sem lehet többé komoly formában mondani, hogy a cigányok és nem cigányok között teljes az egyetértés abban, hogy kit tekintenek cigánynak, tehát, hogy az öndefiníció és a társadalmi többség által konstruált cigány népesség egybeesne egymással, hiszen minden kutatás azt mutatja, hogy az eltérés igen számottevő, mintegy 2,5–3-szoros.

Ha a társadalomtudományokban is igaz az, hogy a tudományos megismerés eredményességének az egyik fokmérője az, hogy milyen

mértékben vagyunk képesek arra, hogy előre jelezzük az általunk vizsgált kategóriának a viselkedését, akkor azt mondhatjuk, hogy mind az *underclass* fogalom, mind a cigány kategóriának a stratifikációs küzdelmek eredőjeként való értelmezése jól használhatónak bizonyult, mert ezek az általunk legalább egy évtizede bevezetett módszerek és fogalmak elég jól használhatónak tűnnek a napjainkban zajló nagy társadalmi változások kutatása és értelmezése során is.